

Брязкало Т.В. Документи з історії археологічних розкопок стоянки в с. Мізин в особовому фонді академіка Івана Григоровича Підоплічка

У статті проаналізовано документальний склад особового фонду 139 “Підоплічко Іван Григорович”, який зберігається в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, з метою виявлення документів що стосуються історії археологічних досліджень пізньопалеолітичної стоянки в с. Мізин. Здійснено аналіз наявних документів, наголошено на їх унікальності і цінності як джерела з історії вивчення дослідження Мізинської стоянки.

Ключові слова: палеоліт, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, документи особового походження, І.Г. Підоплічко, Інститут архівознавства.

Брязкало Т.В. Документы по истории археологических раскопок стоянки в с. Мизин в личном фонде академика Ивана Григорьевича Подопличко

В статье проанализированы документальный состав личного фонда 139 “Подопличко Иван Григорьевич”, который хранится в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского, с целью выявления документов касающихся истории археологических исследований позднепалеолитической стоянки в с. Мизин. Осуществлен анализ имеющихся документов, отмечена их уникальности и ценности, как источника по истории изучения исследования Мизинской стоянки.

Ключевые слова: палеолит, Национальная библиотека Украины им. В.И. Вернадского, документы личного происхождения, И.Г. Подопличко, Институт архивоведения.

Bryazkalo T.V. Documents on the history of archaeological parking in the village Mizyn in personal fund academic Ivan Pidoplichko

The paper analyzes the documentary warehouse personnel Fund 139 “Pidoplichko Ivan Hryhorovych”, which is stored at the Institute of Archival Studies National Vernadsky Library of Ukraine, to identify documents relating to the history of archaeological research Late parking in the village. Mizyn. The analysis of available documents, emphasized their uniqueness and value as a source of history study research Mizyn Parking.

Key words: Paleolithic, National Vernadsky Library of Ukraine, documents, personal origin, I.H. Pidoplichko, Institute archival.

[надійшло до редакції: 04.12.2012 р.]

УДК 623.444-2(477)

Олександр КОБА
(Полтава)

Холодна зброя на території Північно-Дніпровського Лівобережжя наприкінці XV – в першій половині XVII ст.

Холодна зброя наприкінці XV ст. – в першій половині XVII ст. на території України є маловивченим питанням у зброєзнавчій науці.

У ході дослідження проаналізовані зібрання Національного історичного музею України (далі – НІМУ), Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ), краєзнавчих музеїв Путивля, Глухова, а також Полтави, зосібна музею Поля

Полтавської Битви (далі – МППБ). Досліджений архівний актовий матеріал, джерела літописного характеру, записи іноземців, графічні джерела, включаючи гравюри, герби тощо. Крім того, з метою більш цілісного розуміння проблеми проаналізовані військові дії, у яких брало участь населення з визначеної території.

Аналізуючи останній фактор, приходимо до висновку, що наприкінці XV ст. князі з Київщини та Сіверщини надавали військову підтримку Великому Князівству Литовському [1]. За М. Бельским, козаків використовували у розвідці польско-литовського війська під час походів на татар уже наприкінці XV ст. [2]. На думку Б.В. Черкаса на початку XVI ст. на Київщині козаки вже були постійним елементом, і в цей період стають одним із військових підрозділів кварцяного війська [3]. У свою чергу, перехід сіверських князів на службу до Великого князя московського Івана III у 1500 р. започатковує нові військові дії [4].

Разом із тим, наприкінці XV ст. покозачений люд із Київщини за власною ініціативою починає організовувати походи на татарські території [5]. Кількість їх учасників постійно збільшувалася – відтак характер виступів ставав усе більш серйозним. У 30-х роках XVI ст. починаються походи з території Сіверщини [6].

З другої половини XVI ст. починається вербування як з боку Великого Князівства Литовського, так і Московського царства населення Київщини, Чернігівщини, Сіверщини на військову службу, з виплатою коштів [7], [8].

Наприкінці XVI ст. починаються виступи козаків за підтримки селян і міської бідноти. Спалахують антифеодальні виступи на Київщині та Переяславщині. У першій половині XVII ст. більшість населення відходить на Січ, і далі вже виступає у походах разом із населенням інших територій. Постійні війни першої половини XVII ст. між Річчю Посполитою та Московщиною, козацькі виступи ускладнюють виокремлення комплексу озброєння.

Враховуючи аспект військових походів переходимо до аналізу комплексів холодно-го озброєння.

Клинок зброя: меч, шабля, ніж

Меч є найбільш вживаним типом зброї у письмових і графічних джерелах та найменш поширеним у музейних зібраннях.

У письмових джерелах меч найчастіше виступає лише символом. Наприклад, у хроніці литовській і жмотійській знаходимо постійний усталений вираз “огнем и мечем завоювавши” про походи татар чи литовців [9].

На гербах чернігівської шляхти XVI – першої половини XVII ст. меч зустрічається 49 разів із 82 зображень зразків холодної зброї [10], виділені нами в 7 типів.

За А. Панівим у XV–XVII ст. існували 3 типи мечів: катівський, “кабанячий” і двуручний [11]. З проаналізованого матеріалу можна виділити лише двуручні мечі, що зустрічаються в музейних зібраннях Чернігова, Києва, Полтави. Так, меч із Полтавського краєзнавчого музею (далі – ПКМ), досліджуваний О. Тітковим (інв. № 36.541), відноситься до європейського типу XVIII і датується кінцем XIV–XV ст. Він був виявлений у районі стародавнього Києва [12]. У Путивльському музеї знаходиться меч XVI–XVII ст. з гардою у вигляді розширеної підкови з розплющеними кінцями. За Л.В. Войновичем ще в XVI ст. старі мечі перековували на шаблі, тому ймовірно їх використання наприкінці XV ст. [13]. У “Космографії” С. Мюнстера за 1550 р. у ли-

товській таверні зображені люди з дворучними мечами [14]. Приблизно цим періодом датується і меч із зібрань Чернігівського історичного музею (i-2957) [15]. Проте, згідно досліджень Д.В. Тоїчкіна, козаки перестали користуватися мечем, оскільки він був недоцільним у боротьбі з татарами [16].

Шабля набуває масового поширення найраніше у татар. За М. Стрийковським, загін кочівників, знищений Вишневецьким, обраховувався кількістю шабел [17]. На гравюрі А. де Бруїна 1587 р. татарський вершник має 2 шаблі [18]. За Г. де Бопланом, татари також були озброєні шаблями [19].

Серед поширених у Османській імперії шабел визначеного періоду виділяє шаблі типу “ключ” XVI ст., “Гайдаре”, “клих” XVII ст. [20]. У Польщі шабля набула поширення з початку XVI ст [21]. Для визначеного періоду характерними були шаблі типу “карабелла” та “гусарська” [22]. Крім того, протягом XVI–XVII ст. часто зустрічаються “баторувка” та “зигмунтувка” (за назвою пов’язані з правлінням королів Стефана Баторія та Зигмунту III Вази) [23].

У Московії шабля витісняє меч найпізніше – у другій половині XVI ст. [24]. У XVI ст. в московських військах уже були поширені іранські й турецькі шаблі [25]. У XVII ст. були вже налагоджені центри виробництва у Московській державі [26]. В НІМУ, знаходяться шаблі іранського типу XVII ст. У Переяславському музеї з шабел XVII ст. є турецький кілідж, гусарська шабля, шабля турецького типу з польсько-угорським клинком [27]. У ЧІМ – персидська шабля XVI ст., шабельний європейський клинок і польська шабля львівської роботи [28]. Ординка і карабелла найчастіше зустрічаються в наказах цього періоду [29]. Крім того, в XVII ст. шаблі вже виготовлялися у Києві, Стародубі, Переяславі, Чернігові, Острі [30]. На гербах чернігівської шляхти шабля зустрічається 10 разів, виділені нами в 5 типів.

Ніж є найменш вивченими зразком зброї, що зумовлено характером його використання, нижчим “рангом” порівняно з іншою зброєю.

А.В. Вісковатов виділяє 3 типи бойових ножів, поширені в Московщині у XIV–XVII ст.: засапожні, поясні, підсайдашні та кинджали [31]. З проаналізованих музейних зібрань аналогів знайдено не було. У згаданому зображенні литовської таверни 1550 р. міститься ніж, що не має перехрестя, має звужене до кінця лезо та зігнутий у бік обух [32]. Кинджали, наведені Е.Г. Аствацатурян, подібні до двох типів наведених у А.В. Вісковатова [33]. У війську Богдана Хмельницького були ножі “свячені” та кинджали [34]. У краєзнавчому музеї Путивлю зберігаються 3 бойові ножі, що мають довгий клинок, рівний і потовщений обух, односторонню заточку. Питання потребує подальшого дослідження.

Древкова холодна зброя: спис, алебарда, бердиш, бойова коса, ціп, серп

Списи виготовлялися місцевими майстрами [35]. До кінця XV ст. переважали зразки німецьких списів. У московському війську в XIV–XVII ст. вони були вельми поширені Основні типи списів: з ймовірно шестигранним наконечником, з наконечником у формі трикутного клину, з тонким наконечником і виступаючою гранню посередині. Списи мали кульку між втулкою і пером [36]. Крім того, користувалися рогатинами, що вирізнялися довжиною пера, плоским переходом із гранню посередині, клиноподібним перерізом. Рогатини, на думку Л.В. Войтовича, занесли до війська ополченці-селяни.

Турецькі списи цього періоду мали наконечники у формі продовгуватого чотиригранного клину з проточеними по довжині долами [37]. Леза посилювалися потовщення-

ми в кінці. В польських джерелах звернемо увагу на праці М. Бельського, де зображено битву під Оршею 1597 р., де зображені списи ромбовидної форми на довгих древках, і піхотні списи, що мають довші та більші наконечники з кулькою між втулкою і пером [38].

“Козацькими” можна вважати списи з широко сплосненими перами з ріжучим краєм [39]. Серед поширених на Україні списів Д. Бадаєв виділяє 6 типів, з яких можна виокремити 2 характерні для визначеного періоду: лавролистяної та листоподібної форми. З музейних зібрань виділимо списи з колекції НІМУ та ПКМ. Спис клиноподібної форми XVI ст., знайдений на Київщині, спис ромбовидної форми XVI–XVII ст., два списи XVI–XVII ст. – один із гранню посередині, другий – овальний у перерізі. В МППБ знаходиться ромбовидний у перерізі спис із кулькою між втулкою і пером.

На гербах Чернігівської знаті спис зустрічається 10 разів, виділені нами в 3 типи.

Алебарди в джерелах представлені мало. Серед списків озброєння польських і московських військ фігурують лише епізодичні згадки. У польському гербовнику Папроцького “Гнездо добродетелей” від 1550 р. згадуються бійці з алебардами, з малим списом, симетричною сокирою, гранчастим молотком із незначним гачком [40]. Цікавими є зображення у київському виданні “Бесіди на діяння апостолів” (1624) солдатів із алебардами на картині “Хрещення євнуха” [41]. Алебарди мають невеликий симетричний топірець, опущений гаком донизу, зі списом середньої довжини. У НІМУ зберігаються алебарди західних зразків XVI–XVII ст. У ЧІМ знаходиться наконечник алебарди XVI–XVII ст. з невеликою сокирою, списом і вираженим молотом. Використання алебард у контексті проблеми було мало поширеним явищем.

На території Східної Європи бердиші були поширеними наприкінці XV ст. У XVI ст. вони стають основною холодною зброєю стрілецьких військ. З наведених А.В. Вісковатовим бердишів можна виділити 3 типи: з довгим симетричним полотном, удвічі коротші, а також із невеликим полотном, у якого верхня частина заходить на великий кут за древко [42].

У Польщі бердишами часто називали сокири з бородками. Аналогічний піхотний “бердиш” знаходимо у Ж. Жигульського [43].

Серед проаналізованих музейних зібрань варто виділити бердиші XVI–XVII ст. із зібрання ЧІМ (I-3097, I-3080). Бердиші XVI–XVII ст. з фондів МППБ, що мали значні полотна, схожі на перший тип, виділений А.В. Вісковатовим, бердиші з Путивльського краєзнавчого музею нагадують другий тип. Цей тип зброї у XVI–XVII ст. швидше всього міг бути поширеним насамперед на території Сіверщини та Чернігівщини.

Древкова зброя повстанських мас, на нашу думку, поширення набуває наприкінці XVI ст. під час масових селянських виступів. До такої належать бойові коси, серпи, ціпи [44]. Вони мали древка з насадженими господарськими косами, шинковочними ножами, спеціально виготовленими двохлезовими клинками, чи серпами. Ціпи мали ударну частину з’єднану ланцюгом із древком, що мала різні типи. Верхня частина древка часто обковувалася залізом, щоб запобігти перерубуванню. Відповідні зразки зброї частково представлені у музеях Києва, Полтави, Чернігова. Проте її важко датувати – через схожість упродовж сторіч їх використання. Для більш точного датування необхідним є проведення металографічного аналізу окремих зразків, що розкриє питання металообробки та специфіку роботи у різні періоди

Холодна зброя ударної дії: сокира, келеп, булава

Бойова сокира XV–XVII ст. мало досліджена. Проте деякі із зразків господарських сокир XV–XX ст. у музеях атрибутовані як бойові сокири XVI–XVII ст. У А.В. Віско-

вадова виділено 4 сокири [45]. У його працях знаходимо також “сокирки”, що мають менші розміри, їх полотно опущене під кутом до древка, деякі зразки мають молотки. Ці “сокирки” мають великі полотна, симетричної та ромбовидної форми, довгі і короткі древка. Ю. Тис-Крохмалевський виокремлює у козаків середини XVII ст. сокири, топори й обухи [46]. Подібна “сокирка” є в ПКМ, датована XVI ст.; на її полотні зображені зірки. Схожі зразки є в описах І.К. Свешнікова: датовані XVII ст., з держаками від 60 до 84 см, названі чеканами [47]. Подібна сокирка з гачком є в ЧІМ (I-3402). У ПКМ є зразок сокири з великим полотном і бородою, датований XVI ст.

Однак, із поширенням шаблі та келепа сокири відходять на другий план [48]. У свою чергу, ймовірно, у повстанських мас сокири – як господарські, так і бойові – залишилися поширеними.

Келеп – молоткоподібна ударна зброя з вузьким вигнутим дзьобоподібним клинком і розвиненим обухом. У окремих працях келепи називають чеканами. У московських, турецьких, польських військах простежуються 2 основні їх типи, різниця яких полягає у кількості згинів на дзьобі (один або два), куті нахилу та довжині ударної частини. Турецькі келепи мають більшу кількість глибоких долів і граней. Наприкінці XVI ст. починають з’являтися парадні келепи. В НІМУ знаходимо 2 бойові келепи XVII ст. з малюнками у формі незначних прорізів, дзьоб першого – стандартний похилений, у другого має два згини, виходячи на лінію посадки. У ПКМ зберігається ромбовидний у перерізі келеп із розширеним молотком. Але говорити про кількість келепів на озброєнні у контексті питання даного дослідження важко.

Булава – це стрижень із насадженою кулеподібною голівкою. З метою посилення сили ураження голівки деяких булав покривали шипами. Одним із типів булави є пернач, що складався з 4–12 пер (найчастіше з 6) [49]. Голівка була легшою за суцільну, це дозволяло ефективніше маніпулювати у бою. Іноді до цієї зброї прикріплювався гак, яким захоплювали противника. В XVI–XVII ст. булава втрачає бойове значення і перетворюється в один із військових клейнодів. Разом із тим, у музеях Лівобережної України зустрічаються зразки винятково бойових булав і перначів XVI ст., але і їх одиниці. Так, у НІМУ і ЧІМ представлені булави і перначі лише XVII ст., які типологізуються за форми головки: грушоподібні, овальні, тощо.

Таким чином, у ході дослідження була здійснена спроба аналізу низки джерел, військових подій на визначеній у статті території. Була здійснена спроба класифікації окремих типів озброєння, поширення, співставлення музейних зібрань із графічними, письмовими джерелами й історіографічними дослідженнями. Без сумніву, тема потребує подальшої розробки.

Джерела та література

1. Україна: литовська доба 1320–1569 / Ред.: Русіна О, Сварник І., Войтович Л. [та ін.]. – К. : Балтія-Друк, 2004. – 176 с.
2. Kronika Marcina Bielskiego. – Т. II. – Кн. 4–5. – Sanok, 1856. – 882 s.
3. Черкас Б.В. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. / Ред.: Смолій [та ін.]. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т.1. – 800 с.
4. Україна: литовська доба... – С. 138
5. Черкас Б.В. Вказана праця. – С. 58
6. Акты Западной Руси. – СПб., 1848. – Т. II. – 361 с.

7. *Леявко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С. 15–32.
8. *Бескровный Л.Г.* Хрестоматия по русской военной истории. – М. : Воен. Изд. Мин. Вор. Сил., 1947. – 640 с.
9. *Kronika polska, litewska, żmudyska i wszyskiey Rusi Macirja Strykowskiego.* – Warszawa, 1846. – 572 s.
10. *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник репринтное издание. – К. : Либідь, 1993 – 201 с.
11. *Панів А.* Клинок. – Львів, 2008 – С. 178–191.
12. *Титков О.* Невідомий меч XV ст. з Полтавського краєзнавчого музею // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 16. – К., 2007 – С. 98–100.
13. *Історія Української культури.* – Т. 2 (Українська культура XIII – першої половини XVII століть). – К., 2001. – 790 с.
14. *Замысловский М.* Описание Литвы, Самогитии, России и Московии Себастиана // Журнал Министерства народного просвещения. – 1880. – № 9.
15. *Кривова И.А.* Черниговский исторический музей. Каталог коллекции холодного оружия. – Чернигов, 1990 – 90 с.
16. *Тоїчкін Д.В.* З історії шаблі в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 81–94.
17. *Kronika polska...* – S. 388
18. *Бескровный Л.Г.* Вказана праця. – С. 470.
19. *Боплан Г.Л. де.* Описание Украины. – М., 2004. – 575 с.
20. *Аствацатурян Э.Г.* Турецкое оружие. – СПб. : Атлант, 2002. – 335 с.
21. *Тоїчкін Д.В.* Вказана праця. – С. 88.
22. *Zablocki W.* Ciecica Prawdziwa Szabla. – Warsaw : Sport i Turystyka, 1989 – 343 s.
23. *Добрянский В.* Про холодну клинкову зброю козацького часу // Клинок. – К, 2010. – № 2. – С. 78–89.
24. *Тоїчкін Д.В.* Вказана праця. – С. 90.
25. *Волков В.* Войны и войска Московского государства. – М. : Эксмо, 2004. – 572 с.
26. *Курмановский В.С.* Сабельные клинки в России XVI–XVII вв.: морфология и конструктивные особенности : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2010.
27. *Тоїчкін Д.В.* Козацькі шаблі в колекції Переяславського державного історичного музею // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2005. – № 8. – С. 84–94.
28. *Кривова И.А.* Вказана праця. – С. 38.
29. *Добрянский В.* Вказана праця. – С. 87.
30. *Тоїчкін Д.В.* З історії шаблі... - С. 93.
31. *Висковатов А.В.* Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Ч. 1. – СПб., 2010. – 370 с.
32. *Замысловский М.* Вказана праця. – С. 93.
33. *Аствацатурян Э.Г.* Вказана праця. – С. 177.
34. *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Хмельницького. – Мюнхен, 1954. – 184 с.
35. *Історія Української культури.* – С. 101.
36. *Висковатов А.В.* Вказана праця. – С. 230
37. *Аствацатурян Э.Г.* Вказана праця. – С. 168.
38. *Kronika polska...* – S. 580
39. *Бадаєв Д.В.* До питання про списи козацької доби (за матеріалами колекції Вінницького краєзнавчого музею) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. ст. – Вип. 14. – К., 2005 – С. 114–118.
40. *Бескровный Л.Г.* Вказана праця. – С. 493.
41. *Лабынцев Ю.А.* Очерки по истории Украины. – М., 1993. – С. 105–137.
42. *Висковатов А.В.* Вказана праця. – С. 287.
43. *Żygulski Z.* Stara broń w polskich zbiorach. – Warszawa, 1984. – 284 s.
44. *Українське козацтво: Мала енциклопедія.* – К. : Генеза, 2002. – 780 с.
45. *Висковатов А.В.* Вказана праця. – С. 237.
46. *Тис-Крохмалюк Ю.* Вказана праця. – С. 98.
47. *Свєшніков І.К.* Битва під Берестечком. – Львів : Слово, 1992. – 304 с.
48. *Бадаєв Д.* Козацький комплекс озброєння: принципи створення та первинний склад. З історії шаблі в Україні // Український історичний журнал. – 2001. – № 4. – С. 81–94.
49. *Українське козацтво...* - С. 504.

Коба О.О. Холодна зброя на території Північно-Дніпровського Лівобережжя наприкінці XV – першій половині XVII ст.

У статті здійснена спроба визначення, систематизації та класифікації холодної зброї, що була поширена на території Північно-Дніпровського Лівобережжя наприкінці XV – у першій половині XVII ст.

Ключові слова: холодна зброя, клинкова зброя, древкова зброя, зброя ударної дії, шабля, спис, булава, бердиш.

Коба А.А. Холодное оружие на территории Северно-Днепровского Левобережья в конце XV – первой половине XVII в.

В статье совершена попытка определения, систематизации и классификации холодного оружия, распространенного на территории Северно-Днепровского Левобережья в конце XV – первой половине XVII вв.

Ключевые слова: холодное оружие, клинковое оружие, древковое оружие, оружие ударного действия, сабля, копье, булава, бердиш.

Koba O.O. Silent weapons on the territory of Left-Bank North-Dnieper region at the end of 15 – in the middle of 17 century

The attempt of definition, systematization and classification of silent weapons which were prevailing on the territory of Left-Bank North-Dnieper region is done at the end of 15 – in the middle of 17 century.

Key words: silent weapons, blade weapons, pole weapons, cleaving weapons, sabre, spear, mace, bardich.

[надійшло до редакції: 26.09.2012 р.]

УДК 929.5Милорадович

Ольга КОВАЛЕНКО
(Чернівці)

Історико-генеалогічні студії Г.О. Милорадовича

Громадський діяч й історик консервативного напрямку граф Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905) відіграв помітну, але і досить належним чином не поціновану роль у суспільно-політичному, соціокультурному та науковому житті другої половини XIX – початку XX ст. Анонімний автор некролога Г. Милорадовича, вміщеного у “Московских губернских ведомостях”, а потім передрукованого на шпальтах “Черниговских губернских ведомостей”, влучно назвав його “Нестором русского дворянства” [1]. І справді, Г. Милорадович доклав значних зусиль не тільки для зміцнення станової організації дворянства, але й для вивчення його історії та генеалогії. Більше того, в історичному минулому дворянської верстви Г. Милорадович убачав джерело її витривалості й віри у майбутнє: “Дворянству следует мужественно сознать свою внутреннюю силу, припомнить свое достойное историческое прошлое, верно оценить свое исключительно выгодное настоящее положение в государстве, общественное и экономическое, и твердо решиться быть тем, чем оно призвано быть, чем оно может быть: именно “благородным сословием” не по одному титулу, а по всему духу и характеру своих стремлений и действий, самым передовым и самым просвещенным классом русского общес-